

הבריחה מאושוויץ: מדוע לא סיפרו לנו על כך בבית הספר?

רות ליין

הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה

א. הבריחה מאושוויץ

"קל יותר לאסור כניסתו של זיכרון מאשר להיפטר ממנו לאחר רישומו" (פרימו לוי 1986, 23). להצהרה זו משמעות מיוחדת נוכח סיפור חייו של רודולף ורבה, אחד מחמשת היהודים שהצליחו לברוח מאושוויץ-בירקנאו. רודולף ורבה נולד ב־1924 כוולטר רוזנברג בעיירה טופולצ'ני שבצ'כוסלובקיה. ב־1939 גורש מבית הספר התיכון בעקבות חוקי נירנברג שנחקקו בארצו. במאוס 1942 קרע ורבה בן ה־17 את הטלאי הצהוב משרוול חולצתו ועזב את ביתו כשבכיסו חמישה דולרים שנתנה לו אמו. הוא תכנן להגיע לגבול הסלובקי בדרכו להונגריה ומשם לאנגליה, אך נתפס והוכה בידי שומרי הגבול ונשלח למחנה נובאקי שבצ'כוסלובקיה. הוא הצליח לברוח משם, אך נתפס והוחזר. ב־14 ביוני 1942 נשלח ורבה מנובאקי למיידנק ושבוועיים לאחר מכן, ב־30 ביוני, נשלח לאושוויץ.

"אני חייב לברוח מהמקום הזה", אמר ורבה לחברו הסלובקי אוטו פרסבורגר מיד עם הגיעו לאושוויץ. הוא הצליח לממש זאת רק כעבור 21 חודשים. לאחר שישה חודשים באושוויץ הועבר למחנה בירקנאו, שם עבד בזונדר־קומנדו של "קנדה" שבו מוינו מזוודותיהם של המוכלים לתאי הגזים. ורבה הבין עד מהרה שהמובאים לאושוויץ אינם יודעים דבר על יעד נסיעתם: במזוודותיהם ארזו לבוש לכל עונות השנה – תכולה המתאימה לאנשים הנושאים פניהם ל"התיישבות מחדש".

בראשית 1944 נוכח ורבה כי פסי הרכבת נבנים מחדש ומורחבים, והבין כי השינויים נערכים לקראת משלוח גדול של יהודים שאמור להגיע למחנה בקרוב. ההרחבה נועדה לייעל את הבאת הנידונים למוות אל תאי הגזים ולהביא לניצול מהיר יותר של הכבשנים (גילברט 1988). מדבריו של שומר גרמני שתוי שחיכה בקוצר רוח ל"סלאמי ההונגרי" הקרב ובא, הבין ורבה כי המיועדים להגיע הם יהודים הונגרים. לימים יסביר ורבה כי בשפת המחנה "זכו" הטרנספורטים מן הארצות השונות לכינויים על פי שימורי המזון שהביאו הנוסעים במזוודותיהם. כך, למשל, היהודים היוונים היו ידועים בחלבה ובזיתים שארזו להם לקראת

* ספרי בנושא זה עומד לראות אור בקרוב בהוצאת קורנל: *Escaping Auschwitz: A Culture of Forgetting*. Ithaca: Cornell University Press

הדרך הארוכה אל הלא-נודע, ההולנדים היו ידועים בגבינה שהביאו והצרפתים בסרדינים. מידע זה החיש את תכנוניו:

כמעט שנתיים חשבתי על בריחה. בהתחלה מפני שרציתי להיות חופשי: אחר כך, מסיבה אישית פחות, מפני שרציתי להודיע לעולם מה קורה באושוויץ. אך עכשיו היתה לי סיבה מכרעת. עכשיו לא היה מדובר בדיווח על פשע שכבר נעשה, אלא בניסיון למנוע פשע. להזהיר את ההונגרים, לקומם אותם, להאיץ בהם להקים צבא שימנה מיליון איש, צבא שיעדיף ללחום במקום למות (ורבה 1998, 205–206).

שותפו של ורבה לבריחה היה אלפרד וצלר, יהודי סלובקי בן 26. באביב 1942 נשלח וצלר לאושוויץ וכעבור שלושה שבועות נלקח לבירקנאו, שם עבד כפקיד בחדר המתים של מחנה הגברים ובהמשך כפקיד בבלוק 9. ב־1944 היו ורבה וצלר היחידים שנותרו בחיים ממשלוח של 600 יהודים מהעיירה טרנאווה, שבה גדל ורבה. ערב בריחתו עבד גם ורבה כפקיד רישום במחנה B II, תפקיד שאפשר לו לנוע בין חלקים שונים במחנה — אם כי תוך סכנות. ורבה וצלר תכננו את הבריחה בהתאם להיגיון הגרמני באושוויץ. מכישלונם של בורחים שקדמו להם למדו השניים כי הגרמנים מחפשים אחר אסירים חסרים במשך שלושה ימים ולילות בעזרת כלבי ציד; אם יצליחו להסתתר במחבוא בתוך המחנה במשך שלושה לילות בלי להיתפס, יתייאלו הגרמנים, והמסתתרים יוכלו לנסות ולמצוא את דרכם החוצה. וכך, ביום שישי, ערב פסח, 7 באפריל 1944, בסביבות השעה 2 בצהריים, התגנבו ורבה וצלר למחבוא שהכינו מראש, כאשר חבריהם מרססים את המקום בטבק מהול בבנוזין כדי למנוע מכלבי הציד לזהותם. הציוד שעמד לרשותם היה מועט: לחם שאגרו ושעון שגנב ורבה מ"קנדה". אבל עמד לרשותם גם מידע חשוב: באחת המזוודות מצא ורבה פיסת דף קרוע מאטלס של ילד ובו מפה של האזור; הוא למד את המפה במשך כמה דקות בבית השימוש לפני שהשמידה. מידע זה סייע להם להתמצא, שהרי ערב בריחתם לא ידעו היכן נמצאת אושוויץ. מעיון חפוז במפה הסיקו כי הליכה במסלול הפוך לזרימת נהר הסולה תביאם לארץ הולדתם, סלובקיה. ב־11 באפריל 1944 הצליחו הבורחים לצאת מן המחנה. ורבה וצלר לא היו הראשונים שברחו מאושוויץ. קדם להם היהודי זיגפריד לֶדְרֶר, שברח ב־5 באפריל 1944, יומיים לפניהם. לדרר, אסיר מבירקנאו וקצין לשעבר בצבא הצ'כוסלובקי, ברח כשהוא חוצה את השער הראשי של המחנה לבוש מדי ס"ס שנתן לו ויקטור פסטק, קצין ס"ס רומני. פסטק התאהב בֶרְנֶה ניומן, יהודייה צ'כית צעירה מ"מחנה המשפחות" שהוקם באושוויץ-בירקנאו בספטמבר 1943 לשם הטעיית הצלב האדום ואחרים. במחנה מיוחד זה, שאוכלסו בו בעיקר יהודים צ'כים, לא הופרדו האסירים ממשפחותיהם, שערים לא נגזז ונחסכו מהם פרקטיקות ידועות אחרות שהיו נהוגות באושוויץ. פסטק קיווה להבריח את רנה מהמחנה, אך היא סירבה לעזוב את אמה. הוא פנה לוורבה בהצעה של בריחה משותפת, אולם ורבה סירב להאמין לכוונותיו הטובות של שומר נאצי. למעשה, היתה לפסטק מטרה כפולה בתוכנית הבריחה: להיעזר ביהודי דובר שפות כדי למצוא מחבוא

לרנה, לאמה ולעצמו, ואולי גם לחזור לרומניה מולדתו עם אליבי של התנגדות לגרמנים, נוכח העובדה שבמאוס 1944 שיחררו הרוסים את רומניה (Kulka 1968). משדחה ורבה את הצעתו, פנה פסטק לדרר ושניהם הצליחו לחצות את שער המחנה לאור יום ולהגיע ברכבת לפראג. משם התגנב לדרר פעמיים, תוך סיכון רב, לגטו טרוזינשטדט כדי ליידע את יושביו על אושוויץ. הוא הזהירם לבל יאמינו לגלויות שנשלחו אליהם כביכול ב־25 במאוס 1944 מקרוביהם במחנה המשפחות, אשר הומתו למעשה בתאי הגזים שבועיים קודם לכן, ב־7 במאוס, שישה חודשים לאחר שהגיעו לברקנאו. לדרר ניסה גם להעביר מכתבים לצלב האדום בשווייץ, אך ללא הצלחה. הוא הצטרף לפרטיזנים ולאחר המלחמה חזר לצ'כוסלובקיה ארצו (שם). הוא נפטר ב־5 באפריל 1972 ממורמר ונשכח. שום ידיעה על מותו לא הופיעה בעיתונות הצ'כית או בזו הישראלית.

ורבה ווצלר תכננו את בריחתם בקפידה. הם שללו כל אפשרות שגורם כלשהו מחוץ לאושוויץ יסייע להם, בייחוד האוכלוסייה הפולנית שסביב המחנה. כמה היסטוריונים פולנים טוענים כיום כי "הודות לעמדתה של האוכלוסייה המקומית ולמחתרת הפולנית, שפעלה ליד המחנה והתמקדה בעזרה לאסירים, בורחים מאושוויץ לא נעזבו לנפשם או למזל העיוור" (Swiebocki 1997, 12). כמו ההיסטוריונים הפולנים, כך גם כמה היסטוריונים ישראלים נוטים לייחס את גבורת הבורחים לגופים אחרים. אריך קולקה, למשל, כתב כי "הנמלטים לא ידעו שהארגון הציוני בסלובקיה שיחד, בכסף שהגיע מארצות חוץ, את האיכרים באזור הגבול כדי שיושיטו עזרה ליהודים הנמלטים מפולין לסלובקיה" (קולקה 1984, 320). אולם ידוע בוודאות כי איש לא חיכה לוורבה ולוצלר מחוץ לאושוויץ מלבד רודפיהם: ידיעות מפורטות על הבריחה ושמות הבורחים הופיעו במודעות "מבוקשים" שהופצו בכל תחנות המשטרה, הגסטפו ומשמר הגבול; הפרטים הגיעו גם לשולחנו של הימלר (גילברט 1988) וייתכן כי אף לשולחנו של אייכמן (Tschuy 2000). ב־21 באפריל 1944, לאחר 11 ימי הליכה מפרכת ורצופת סכנות, פגשו ורבה ווצלר איכר שענה בסלובקית לשאלתם היכן הם נמצאים, ומכאן הסיקו כי חצו זה מכבר את הגבול והגיעו לסלובקיה.

מיד עם הגיעם לסלובקיה הצליחו הבורחים ליצור קשר עם ההנהגה של שרידי הקהילה היהודית; באותה עת נותרו בסלובקיה כ־25 אלף יהודים, לאחר גל הגירושים של 1942, שבו גורשו כ־60 אלף יהודים. באפריל 1944 היו מנהיגי הקהילה מאוגדים ב"קבוצת העבודה", שנמנו עמה דמויות היסטוריות ידועות כגון גיזי פלישמן, פעילה ציונית שנעזרה רבות בקרוב משפחתה, הרב וייסמנדל, אורתודוקס לא ציוני. בראש הקבוצה עמד אוסקר נוימן, עורך דין ופעיל ציוני, והוא שלקח על עצמו לארגן את המידע שהביאו עמם הבורחים, כפי שאנו למדים מזיכרונותיו (Neumann 1956). נוימן הנחה את עוזרו, אוסקר קרסניאנסקי, מהנדס בעל יכולת קצרות, לתעד את עדויות הבורחים בצורה המשפטית האמינה ביותר. וכך, ב־24 באפריל 1944 הוכנסו שני הבורחים לשני חדרים שונים, ועדויותיהם בשפה הסלובקית תועדו בנפרד במשך שלושה ימים ואחר כך הוצלבו זו מול זו. חברי קבוצת העבודה נדהמו לשמוע מפי הבורחים על גורל אלו שנשלחו ל"התיישבות מחדש". הבורחים

הזכירו שמות של יהודים שהופיעו ברשימות השילוח של המגורשים מסלובקיה. קרסניאנסקי חיבר את עדויות השניים לעדות אחת והביאה מיד לתרגום מסלובקית לגרמנית ולהונגרית. דוח ורבה-וצלר – שיכונה לאחר מכן "הפרוטוקולים של אושוויץ" או "דוח אושוויץ" – מנה כ-40 עמודים¹ ובהם מידע שיטתי על הנעשה באושוויץ, על תאי הגזים, על צורת הסלקציה, הרישום ושִׁרְפַת הגופות, על מספר ההרוגים ועל המשמעות האמיתית של המונח הגרמני "יישוב מחדש". ראשי קבוצת העבודה התקשו להאמין להערכת הבורחים כי עד מועד בריחתם הושמדו באושוויץ כ-1,750,000 יהודים. הבורחים הביעו דאגה לקבוצה של יהודים צ'כים שהוחזקו ב"טיפול מיוחד" ב"מחנה המשפחות" והיו אמורים להיות מובלים לתאי הגזים ביוני 1944, כשישה חודשים לאחר הגיעם לאושוויץ. הבורחים הביעו גם חשש רב כי תאי הגזים הורחבו לקראת בואו של "הסלאמי ההונגרי" – 800 אלף יהודי הונגריה.

הכנת הדוח הושלמה ב־28 באפריל 1944. לפי עדותו של קרסניאנסקי, הדוח כלל גם תרשימים של המחנות, קריאה להפצצת הרכבות וכן מכתב בחתימתו המדגיש את אמינות הדיווח של הבורחים. ורבה ווצלר צוידו בכסף ובדרכונים חדשים. האסיר וולטר רוזנברג הפך לרודולף ורבה – שם שאימץ לעצמו לאחר המלחמה. הבורחים הוסעו אל מחוץ לברטיסלבה הבירה כדי למנוע סכנה לעצמם ולבאים עמם במגע. נוימן וצוותו הבטיחו לבורחים כי ייעשה כל מאמץ ליידע את העולם וכן את הקורבנות הפוטנציאליים על הנעשה באושוויץ. אולם הגרמנים, שנכנסו להונגריה כבר ב־19 במאוס 1944, הקדימו את אנשי קבוצת העבודה כאשר הוציאו את המשלוח הראשון של יהודים הונגרים לאושוויץ ב־28 באפריל. נוימן לא אמר נואש והחל במסע הפצה של הדוח בעזרת שני מנהיגים יהודים: הרב וייסמנדל שהוזכר לעיל ורסז'ו קסטנר, ראש הוועד הציוני בבודפשט, שעמד בקשר רצוף עם חברי קבוצת העבודה בסלובקיה ונהג לבקרו מדי פעם במשך כל תקופת המלחמה. וייסמנדל, שזיהה מיד את ייחודו של הדוח ואת ערכו האסטרטגי וההיסטורי, דרש לתרגמו ליידיש ולהעבירו לקרוב משפחתו בבודפשט, הרב פנחס וון פרוידיגר. תוכן הדוח הגיע אל פרוידיגר כנראה באמצע מאי 1944, והדוח עצמו הגיע לידי כנראה בתחילת יוני. פרוידיגר היה אחד ממנהיגי הקהילה האורתודוקסית בבודפשט, שאנשיה נשלחו אז לאושוויץ מדי יום. לאחר קריאת הדוח החליט פרוידיגר שעליו לנסות לברוח לרומניה יחד עם שמונים מבני משפחתו. הבריחה התאפשרה רק עם תום השילוחים ובעזרתו של גנרל הס"ס ויסליסני, כפי שתיאר פרוידיגר בזיכרונותיו. פרוידיגר העלים מן הציבור את המידע על המתרחש באושוויץ "כדי לא ליצור פניקה". עם הגיעו לבוקרשט העלה על הכתב את האירועים שקדמו לבריחתו, אך לא הזכיר את העובדה שדוח ורבה-וצלר או תוכנו הגיעו לידי (Braham 2000; Freudiger 1986).

בסוף אפריל, או לכל המאוחר בראשית מאי, הגיע תוכן הדוח לידיעתו של איש הקשר השני, רסז'ו קסטנר בבודפשט. ייתכן שקסטנר אף ראה את הדוח עצמו באחד מביקוריו

¹ גירסאות שונות של הדוח מנו 30–60 עמודים, בהתאם לשפה ולמתרגם.

השוטפים אצל חברי קבוצת העבודה בברטיסלבה (Bauer 1997b). בזמן הפצת הדוח נמצא קסטנר בעיצומו של משא ומתן עם הגרמנים, שהחל מיד לאחר פלישתם להונגריה ב-19 במארס 1944, במטרה לעצור את הגטואיזציה ואת הגירושים ואף להחיש את יציאתם של 600 יהודים בעלי סרטיפיקטים לפלשתינה. מעקב אחר מהלך המשא ומתן מלמד כי לאחר הבריחה של ורבה ווצלר מאושוויץ גברה תכיפות המפגשים וחלה עלייה בדרג הנאצים שהשתתפו בהם (Tschuy 2000). ב-25 באפריל, בעת כתיבת דוח ורבה-וצלר, הציע אייכמן לפעיל הציוני יואל בראנד את תוכניתו ל"משאיות תמורת דם". העסקה אמנם לא התממשה אך היא פתחה ערוץ למיקוח, שבסופו התיר אייכמן לקסטנר להעלות את מספר מורשי היציאה מ-600 ל-1,685, מהם 388 קרוביו וחבריו מגטו קלוז'. קסטנר הורשה ליידעם בעת ביקורו שם ב-4-5 במאי. בתאריך זה ידע קסטנר בוודאות על תוכן הדוח. עדויות של ניצולים מגטו קלוז' מרמזות כי מנהיגיהם – שאותם צירף קסטנר לרכבת החופש – לא יידעו אותם על הצפוי להם, אלא האיצו בהם לעלות על הרכבת הנוסעת לעיירה הפיקטיבית "קנייר-מזה" ("שדה לחם") כדי שיהיו הראשונים למצוא בתים ב"התיישבות מחדש". כך העיד יעקב פירפלד: "אז הוא, כוהני [איש היודנרט] הקריא מכתב שהקבוצה הראשונה הגיעה לקנייר-מזה. המשפחות תישארנה יחד. הזקנים שומרים על הילדים. את הצעירים מובילים לעבודה, ויש תנאי לינה סבירים..." (תמיר 2002, 526). בניגוד לעדויות אלו, היסטוריונים הכחישו לרוב את הטענה שהמידע על המתרחש באושוויץ לא נמסר ליהודים שהובלו לשם, ותחת זאת טענו כי מדובר בכשל פסיכולוגי של ניצולים, אשר פשוט "אינם רוצים לזכור [שהמידע על אושוויץ היה בידם והם הכחישו אותו]... כי הזיכרון הוא מתסכל או אימתני, או שניהם גם יחד" (באואר 1983, 138).

ב-15 במאי החלו גירושים המוניים מהונגריה לאושוויץ, בעוד הדוח או תוכנו ספון במגירת המועצה היהודית בבודפשט. קסטנר כנראה לא נטל חלק בהפצת הדוח למערב – זאת עשה יריבו מבית, ישראל קראוס, נציג המשרד הפלשתיני של הסוכנות היהודית בהונגריה. ב-27 במאי 1944, כחודש לאחר שהושלמה כתיבת דוח ורבה-וצלר, הצליחו לברוח מאושוויץ שני יהודים נוספים, צ'סלב מורדוביץ וארנוסט רוזין. הם הגיעו לסלובקיה ב-6 ביוני 1944, ה-D Day. מהרדיו הם שמעו על פלישת בעלות הברית לאירופה והסיקו כי המלחמה נגמרה. הם איבדו מעט מתחושת הזהירות, נכנסו לשתות בפאב מקומי ושילמו בזהב ובדולרים שהבריחו מאושוויץ, ומיד נאסרו על עברות מכס ומטבע. הם שוחררו ממאסר כעבור שבוע בעזרת כופר ששילמה בעבורם המועצה היהודית במקום. וכך, באמצע יוני 1944, אישרו שני הבורחים החדשים באוזני מנהיגיה של קבוצת העבודה הסלובקית כי הניבוי של ורבה ווצלר על גורלו של "הסלאמי ההונגרי" היה מדויק. מורדוביץ ורוזין דיווחו כי מאז בריחת ורבה ווצלר הובאו לאושוויץ כמאה אלף יהודים הונגרים והושמדו מיד. מתקני השרפה לא עמדו בקיבולת הנדרשת ושומן חי שימש לשרפת הגופות. לאחר המלחמה העיד קרסניאנסקי כי צירף את שבעת העמודים של דוח מורדוביץ-רוזין ל-40 העמודים של דוח ורבה-וצלר, אולם אין לכך כל הוכחה (Braham 2000).

חוקרי שואה ישראלים ואחרים תמימי דעים כי דוח ורבה-וצלר היה המסמך הראשון של בורחים מאושוויץ שהגיע לידיעת העולם וזכה לאמון כה רב (Bauer 1997a; 1997b). הדיוק והאותנטיות שלו ערערו את הספקנות ואת חוסר האכפתיות שרווחו עד אז (Lipstadt 1986). במהלך מאי ויוני 1944 הגיע הדוח כולו או חלקים ממנו לשווייץ (ב-10 ביוני), למלך שבדיה, לרשת ה-BBC בלונדון, לפרלמנט הבריטי ולמחלקת המדינה בווינגטון (ב-27 ביוני). ב-22 באוקטובר הגיע הדוח לוותיקן, אם כי נציגי הוותיקן יודעו על הדוח כנראה עוד במאי.

עותק של הדוח נשלח גם לנציג הסוכנות היהודית באיסטנבול, אך לא הגיע לשם מעולם. כך טען גם נתן שוולב, נציג הסוכנות בשווייץ, שגם אליו נשלח עותק. גם בהונגריה קיימת עמימות לגבי התגלגלותו של הדוח. קרסניאנסקי טען כי תרגם את הדוח להונגריה ומסר אותו ישירות לקסטנר בעת ביקורו בברטיסלבה, אולם לא ברור אם קסטנר אמנם ביקר שם באותה עת. על אף העדויות השונות, היסטוריונים סבורים כי בראשית מאי הגיע הדוח או תוכנו לבודפשט. עם זאת, עד היום לא ברור מדוע התעכב הדוח בבודפשט לפני שהועבר למערב ולהנהגת הונגריה, כמו גם לידיעת היהודים המיועדים להשמדה. נראה כי תנועת ההתנגדות ההונגרית, בראשותו של גזה שוש, היא שהביאה לפריצת דרך בערוץ ההונגרי. יש להניח כי לא קבוצה העבודה היא ששלחה את הדוח לתנועת ההתנגדות ההונגרית, שכן שוש קיבל עותק של הדוח בגרמנית והביא לתרגומו להונגרית ולאנגלית במטרה להפיצו. נראה כי גם נשיא הארגון הציוני בהונגריה, אוטו קומולי, קיבל את הדוח באמצעות ערוץ זה, כמו גם כלתו של הורטי. מעניין לציין כי בתו של קומולי, לאה פירסט, תרגמה אף היא את הדוח להונגרית בחודש יוני.

קריאת הדוח, בשילוב עם לחץ בינלאומי, היו בין הסיבות שהביאו את עוצר הונגריה, אדמירל הורטי, להפסיק את המשלוחים לאושוויץ ב-7 ביולי 1944. ההחלטה מומשה ב-9 ביולי והביאה להצלתם של 200 אלף מיהודי בודפשט (Sakmyster 1994). אך עוד קודם לכן, ב-30 ביוני 1944, יצאה מבודפשט בחסות הנאצים והמשטרה ההונגרית רכבת קסטנר, הידועה גם בכינויים רכבת המיוחסים או רכבת ההצלה, ובה כאמור 1,685 נוסעים. כל אחד ממנהיגי הקהילה היהודית דאג להעלות על הרכבת לפחות נציג אחד מבני משפחתו (ויץ 1995). כמו פרוידיגר, גם קסטנר לא הזכיר בכתביו ובעדויותיו לאחר המלחמה כי הכיר את דוח ורבה-וצלר, אף כי הודה שהמונח "סלאמי הונגרי" היה מוכר לו היטב.

קשה ללמוד מן ההיסטוריוגרפיה הישראלית על כך שקסטנר והיודנרט ההונגרי הסתירו את הדוח מן הקהילה היהודית. ניתן ללמוד על כך בעקיפין מעדויות של ניצולים שהזדמן להם לעיין בדוח בעת עבודתם כנערים-שליחים אצל היודנרט (Klein 1989), או מאלו ששמעו עליו בעקיפין (Soros 2000).

כך גם בסלובקיה: בספטמבר 1944 עדיין נשלחו יהודים לאושוויץ באופן סדיר, בידיעה מלאה של חברי קבוצת העבודה (Bauer 1998a; Fatran 1994). לא ברור אם קבוצת העבודה יידעה את הנשלחים על יעדה הסופי של הרכבת. סיפורו של אחד הבורחים, צ'סלב

מורדוביץ, מלמד על כך: בספטמבר 1944 נתפס מורדוביץ ושולח לאושוויץ בשנית; כאשר סיפר ליושבי הקרון על יעדה של הרכבת, היכוהו נמרצות בעוון דמיונותיו. האם ניתן להסיק מסיפור טרגי זה כי בספטמבר 1944 אמנם ידעו נוסעי הרכבת בכירור כי פניה לאושוויץ?

ב. ההיסטוריוגרפיה הישראלית כ"סוד משפחתי"

לעדוּתו של רודולף ורבה על בריחתו מאושוויץ התוודעתי לראשונה ב־1987 כאשר צפיתי בסרטו של קלוד לנצמן, שואה. כלידת הארץ הופתעתי להתוודע לסיפור שלא היה מוכר לי או לילדיי. ב־1994 שהיתי בוונקובר שבקנדה כפרופסור אורח באוניברסיטת קולומביה הבריטית. לאחר אחת מהרצאותי על ישראל ניגשה אלי בחורה ישראלית, מירה סמט (בן־חורין), והציגה עצמה כ"יורדת" אשר איבדה את שני אחיה ביום אחד במלחמת ששת הימים. באחת משיחותינו דיברנו על סרטו של לנצמן. מירה סיפרה לי שגם בעבורה סיפור הבריחה מאושוויץ היה חדש. הבעתי בפניה את רצוני לפגוש את הבורח כדי שאוכל ללמוד יותר על סיפורו. להפתעתי סיפרה לי מירה כי היא בקשרי ידידות עם ורבה וכי הוא מרצה לפרמקולוגיה באוניברסיטה שבה התארחתי, ומיהרה לתאם פגישה בינינו. לתומי חשבתי שורבה ישמח לשוחח עם ישראלית ולספר את סיפורו הלא־ידוע, אולם לא כך היה: הוא קיבלני בחדרו בקרירות ורמו שאין לו עניין לשוחח עם ישראלים מהמדינה ה"קסטנרית" הזו שקראו לו ולחבריו "סבונים". הוא הבהיר לי שלא יהיה פנוי לעוד מפגש עמי, ואמר כי אני יכולה לשלוח לו את שאלותיי בפקס, ואם ימצא בהן עניין, יטרח לענות לי. עם זאת, בסיום הפגישה הגיש לי ורבה את ספר זיכרונותיו, והאיץ בי לקרוא בו לפני שאנסה להבין מה קרה שם. קראתי את זיכרונותיו בשקיקה עוד באותו ערב, ועלתה בי שאלה חדשה: הכיצד ייתכן כי ספר זה, שפורסם באנגליה ובארצות הברית עוד בראשית שנות השישים (Vrba and Bestic 1963; 1964), לא תורגם מעולם לעברית? החלטתי לעשות כל מאמץ להביא לפרסומו בעברית.

לא ידעתי אז כי באותו הזמן תרגם את הספר לעברית מיוזמתו יהושע בן־עמי, ניצול שואה ישראלי מהרצליה. בן־עמי היה בן 16 כאשר פרצה המלחמה בסלובקיה; אזור מגוריו סופח להונגריה וכל משפחתו נרצחה. במהלך המלחמה היה בן־עמי איש מחתרת בבודפשט. בראשית שנות התשעים, עם פרישתו לגמלאות, החל לקרוא בספרי היסטוריה העוסקים בחורבן של יהדות סלובקיה והונגריה. ב־1994 נתקל בספרו של ורבה באנגלית² והתפלא לגלות שהספר לא פורסם מעולם בעברית. הוא החליט לתרגמו לעברית, אך לשם כך היה עליו ליצור קשר עם ורבה ולקבל את אישורו. ורבה סירב ליצור עמו קשר במשך שנתיים. רק ב־1996, בתיווכו של ההיסטוריון ג'ון קונואי מוונקובר, התרצה ורבה, ובן־עמי החל לתרגם את הספר לעברית. משהושלמה מלאכת התרגום נוכח בן־עמי כי שום הוצאת ספרים בישראל לא גילתה התלהבות לפרסם את הספר — כולל יד ושם, שנוסד כידוע כרשות הזיכרון לשואה ולגבורה.

² בספריית אוניברסיטת חיפה, למשל, נמצא אז הספר רק בגרמנית.

כאשר פגשתי את בן-עמי, הצעתי להציג את הספר בפני הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.³ ואמנם, הספר פורסם לראשונה בעברית ביוני 1998 בהוצאת אוניברסיטת חיפה תחת הכותרת ברחתי מאשוויץ.⁴

בד-בבד עם פרסום הספר בעברית, פנינו לסנאט אוניברסיטת חיפה בבקשה להעניק לוורכה תואר דוקטור כבוד על תרומתו לחקר השואה. לא היה זה מהלך פשוט: סיפור הבריחה של ורבה היה חדש לגמרי לחברי הסנאט. הם תהו מדוע לא זכה ורבה להכרה עד כה ביד ושם, ומדוע לא הוענק לו תואר דוקטור כבוד מהאוניברסיטה העברית בירושלים, שבה נמצאים מיטב חוקרי השואה, שוודאי נתקלו בדוח ורבה-וצלר.

לאחר דיון ארוך, קיבל סנאט אוניברסיטת חיפה החלטה להעניק לוורכה תואר דוקטור כבוד מתוך הערכה לגבורתו ולתרומתו לחקר השואה. ערב הגעתו של ורבה לישראל החלו היסטוריונים שחקרו את חורבן הקהילה הסלובקית לפרסם מכתבי טרוניה בעיתונות. ההיסטוריונית גילה פטרן, יחד עם עוד ארבעה היסטוריונים אנונימיים, קבלו על כך שאוניברסיטת חיפה לא הזכירה כי "היוזם והמארגן של הבריחה המשותפת היה אלפרד וצלר... והזכירו כי ספרו של וצלר, שנכתב מאחורי מסך הברזל, "לא זכה לפרסום כמו ספרו של ורבה". הם שאלו מדוע אוניברסיטת חיפה לא מתכוונת "למען ולמען הצדק ההיסטורי להעניק לו באותו מעמד דוקטור כבוד" (פטרן ואחרים 1998). במכתבים אחרים הטילו המבקרים דופי בסיפור ההיסטורי של ורבה. במכתבו בעיתון הארץ טען ההיסטוריון ישעיהו ילינק (1998) כי את הקרדיט להפסקת הגירושים מהונגריה יש להעניק לחברי קבוצת העבודה הסלובקית ולא לוורכה, על אף גבורתו. הוא הדגיש שחשוב שהקהל הישראלי ידע כי "משנות השישים נהפך פרופסור ורבה לאישיות שנויה במחלוקת, וכך הוא מוכר בין רבים משרידי יהדות סלובקיה ובקרב ההיסטוריונים שלה". ילינק סיים את מכתבו במסקנה: "לדעתי היה על אוניברסיטת חיפה להביא בחשבון את הנתונים הללו כאשר החליטה להעניק תואר דוקטור לשם כבוד לפרופ' ורבה".⁵ האם יש קשר בין טיעונים אלו לבין האנונימיות, העמימות והשוליות של ייצוג הבריחה בהיסטוריוגרפיה הישראלית?

במאמרו "The Past that will not Go Away" מציין יהודה באואר כי ההיסטוריוגרפיה

³ האחראי על הוצאת הספרים היה אז אהרן בן-זאב, רקטור אוניברסיטת חיפה היום.

⁴ בתרגומו של יהושע בן-עמי בשיתוף עם שלומית קדם; ההקדמה לספר נכתבה בידי מרטין גילברט וכותבת שורות אלו.

⁵ לקהל הישראלי, שלא התוודע עד אז לפרשת הבריחה, לא היתה יכולת להגיב. כל הסבר רשמי של יד ושם לא הופיע בעיתונות. חנה הורוביץ ממבשרת ציון הגיבה על הפרשה במכתב למערכת עיתון הארץ (19 באוגוסט 1998): "כמורה להיסטוריה, וכמי שקוראת ומתעניינת בנעשה מאז קום המדינה, נדהמתי לקרוא לראשונה על ספרו של רודולף ורבה, ברחתי מאשוויץ... כיצד ייתכן שספר חשוב זה, המכיל בתוכו את הדוח המפורט על מקום מחנות ההשמדה ותפעולם, יוצא לאור בעברית רק עכשיו? הספר הרי נכתב באנגלית לפני כ-55 שנה, ומאז תורגם לשפות שונות ובמהדורות רבות... נפלא מבינתי מדוע לא מצאו עניין בהוצאת הספר מוסד יד ושם, קיבוץ לוחמי הגטאות ואף לא הוצאת ספרים מוכבדת אחרת כפי שמצוין בהקדמה לספר. האם עלי לחשוב שיש כאן יד מכוונת?"

הגרמנית מתאפיינת בנטייה "להסתיר דברים ולא להציגם בגלוי" (Bauer 1998b, 21). האם ההיסטוריוגרפיה הישראלית חסינה מן הנטייה להסתרה? שאלה זו עולה לנוכח אופן הייצוג של סיפור הבריחה מאושוויץ.

באנלוגיה לשדה ייצוג אחר, ייצוגה של הבריחה מאושוויץ בהיסטוריוגרפיה הישראלית דומה לייצוגו הפסיכולוגי של "סוד משפחתי". פ. אריקסון (Erickson 1979) ונעימה בראון-סמית (Brown-Smith 1998) הגדירו ארבעה מאפיינים של הסוד המשפחתי: השמטה (אי-הצגת פרטים באופן מקרי לכאורה); שוליות (המעטה מחשיבות הסיפור או האירוע); עמימות (דרך הצגת הנתונים גורמת למאזין לחוש שהמידע הועבר אליו, אך למעשה הוא נותר בבורותו); ודיסקרדיטציה (הטלת ספק בהתרחשותו של הסיפור או האירוע). ניתן לשאול מונחים אלו, שמקורם מתחום הפסיכולוגיה, לאופן שבו מיוצג סיפור הבריחה בהיסטוריוגרפיה הישראלית.

1. *השמטה*: אי-הצגת שמו של ורבה, שם ספרו ותרומתו. ברוב הכתבים העוסקים בנושא מוצגים ורבה ווצלר באופן אנונימי ושם אינו מוזכר. אוסקר נוימן, ראש קבוצת העבודה ואדריכל הדוח, הזכיר בזיכרונותיו את הבורחים כ"שני נערים יהודים ילידי סלובקיה" (Neumann 1956, 166). גם אוסקר קרסניאנסקי, עוזרו של נוימן — שבילה עם הבורחים שלושה ימים אינטנסיביים, תיעד את סיפוריהם והכין בעבורם מסמכי זהות מזויפים — השמיט את שמות הבורחים בעדות שמסר לקראת משפט אייכמן.⁶ הוא הזכיר את הבורחים כ"שני אנשים שהצליחו לברוח ממחנות המוות של אושוויץ-בירקנאו באפריל 1944" (Krasnansky 1961, 1). יש לציין כי באותה עדות הזכיר קרסניאנסקי שמות אנשים ופרטים מדויקים של אירועים אחרים.

גם בתצוגת התמונות במוזיאון יד ושם הבורחים אינם מוזכרים בשמותיהם. לשאלתי, הובהר לי כי הדבר משקף את מדיניות המוסד שלא להזכיר שמות של ניצולים. ואולם, בסיוור שגרתי של תלמידי בית ספר ליד ושם, שאליו הצטרפתי, התעכבה המדריכה ליד תמונת דוגשים מפורסמת מבלוק אסירים בכוכנוואלד וציינה בפני התלמידים: "חשוב שתדעו, הנער הזה הוא אלי ויזל".

נושא הבריחה מאושוויץ משיק לתחומי המחקר של שני חוקרי השואה הידועים: יהודה באואר, חתן פרס ישראל, שחקר את קבוצת העבודה הסלובקית ואת המשא ומתן שניהלה עם הגרמנים, וישראל גוטמן, שחקר את אושוויץ. בספרו השואה: היבטים היסטוריים, מזכיר באואר את הבורחים אולם אינו מציין את שמותיהם: "דיווחים מפורטים על מחנה המוות באושוויץ ועל מתקני ההמתה בגאז שם, נתקבלו בסלובקיה מפיהם של שני יהודים סלובקים שברחו מאושוויץ ב-7 באפריל" (באואר 1982, 175, ההדגשה שלי). אנונימיות זו בייצוג הבורחים בולטת עוד יותר על רקע ייחוס מעשי גבורה לרב וייסמנדל ולקסטנר, המתוארים

⁶ Krasnansky 1961. קרסניאנסקי מסר את העדות ב-1961 בקונסוליה הישראלית בקלן, שם שהה כנציג של משרד החוץ הישראלי בגרמניה.

כ"אנשים עיקשים וגיבורים" (שם, 146).⁷ גוטמן אינו מזכיר כלל את סיפור הבריחה בספר לימוד שחיבר יחד עם חיים שצקר (1984). עם זאת, באואר וגוטמן מאזכרים בהרחבה את סיפור הבריחה בספריהם בשפה האנגלית (Bauer 1994; Gutman and Berenbaum 1994).
 סאם ויינבורג טוען כי הפער בין טקסטים המיועדים לבתי הספר (במקרה זה, כתיבה בעברית) לבין המחקר האקדמי (במקרה זה, כתיבה באנגלית) אופייני להיסטוריונים רבים, אשר אינם משלבים מבט ביקורתי בספרי הלימוד שהם כותבים (Wineburg 1991). ספרי הלימוד מהווים לכאורה אתרים של הנצחה, מה שפייר נורה (1993) מכנה מחוזות של זיכרון. אלא שמחוזות הזיכרון הם גם אתרים של השכחה. כפי שטוען נורה, הם קוטעים את הזיכרון הספונטני של אנשים פרטיים. טענה זו מחדדת את ההבחנה שעושה יהודה שנהב (2003) בין מחוזות הזיכרון, שבהם ההנצחה היא למעשה פעולה של השכחה, לבין קהילות זיכרון, שבהן הזיכרון יכול להתעדכן וניתן לאתגרו. הפער בין הסיפור הפרטי לבין הסיפור המונצח בספרי הלימוד מייצג את הפער בין מחוזות הזיכרון לקהילות של זיכרון. בניגוד למחוזות הזיכרון, הזיכרון בקהילות נישא על ידי קבוצות חיות ולכן הוא דינמי, מתפתח באופן מתמיד, מיוצר ומאוגר. קיומן של קהילות של זיכרון מחייב אותנו לחשוב מחדש על הקשר בין הפרויקט ההיסטוריוגרפי לבין הזיכרון הקולקטיבי.

2. *שוליות*: מזעור התרומה ההיסטורית של הגיבור. בספרה הנהגה במלכוד הדגישה דינה פורת (1986) את חשיבות המידע שמסרו הבורחים, באומרה כי באמצע יוני 1944 עדיין הגדיר דוד בן-גוריון את אושוויץ כמקום שבו "נמצאים יהודים" (שם, 394). והיא מסבירה: נראה, אם כן, שהנהלת הסוכנות סברה שאושוויץ הוא מחנה עבודה אחד מרבים, לא קישרה אותו עם השילוחים מהונגריה או ממקומות אחרים, ולפיכך לא ידעה לאן בדיוק מגיעים המגורשים, והיכן המקומות שעל הפצצתם דובר. כיצד קרה שביוני 1944 טרם נודע בארץ על תפקידו המכריע של המחנה בבירקנאו? ... העובר היום על החומר שהתקבל מאירופה מוצא, כי גם שם לא ידעו היהודים במדויק על הנעשה באושוויץ... (שם).

פורת מרחיבה את הסברה וכותבת: "יש גם לזכור כי המשותף לכל הידיעות על אושוויץ שהגיעו עד אז אל העולם החופשי, היה שהן היוו עדות עקיפה, ולא באו מפי אדם שהיה עצור במחנה וברח משם" (שם, 396). אף כי היא מדגישה את חשיבות המידע שהעבירו הבורחים, פורת משאירה אותם אנונימיים:

באפריל 1944 הגיעו לסלובקיה שני עצירים יהודים שהצליחו לברוח משם. הם היו הראשונים שהצליחו לא רק לברוח משם, אלא גם להגיע למקום שבו התקיימו עדיין ארגון יהודי והנהגה

⁷ התופעה של אי-אזכור שמות מעסיקה את מכחישי השואה (ראו Butz 1975; Faurisson 1986). כך, למשל, מכחיש השואה ארתור ברוך מטיל ספק באמינות זיכרונותיו של נוימן באומרו כי "נוימן נתן הרגשה כאילו הוא באמת פגש את הבורחים... אך בכתביו זה לא נראה כך..." (Butz 1975, 95). המכחישים תמהים על כך שהבורחים לא הוזמנו להעיד במשפט אייכמן. למעשה, גם מחקרים חדשים על משפט אייכמן (למשל, יבלונקה 2000) אינם מתמודדים עם שאלה זו.

יהודית, שיכלו להעביר את דבריהם הלאה. שנתיים עבדו במשרד הרישום של המחנה, ולפיכך מסרו בפירוט רב ובלווית תרשימים מדויקים תיאור של מבנה המחנה, שמות מפקדיו, סדריו וביחוד מהלך ההשמדה (שם, ההדגשה שלי).

פורת מציינת כי בראשית יוני חל מפנה ביישוב העברי לאחר "שעדותם של הבורחים מאושוויץ, בצירוף של שניים נוספים שברחו בסוף מאי, ולפיכך ידעו כבר פרטים מדויקים על השמדת יהודי הונגריה שם, הוברחה מסלובקיה לג'נבה" (שם). אולם למעשה, בראשית יוני 1944 היו שני הבורחים הנוספים, מורדוביץ ורוזין, עוד בדרכם לסלובקיה, ועדותם נשמעה כאמור רק באמצע יוני, לאחר ששוחררו מן הכלא. פורת מציינת כי "עדותם של הבורחים הגיעה ארצה לקראת סוף יוני", ומסכמת כי הנהלת הסוכנות (והעולם החופשי בכלל) "לא תפסו עד יוני 1944 מהו טיבה האמיתי של אושוויץ, המהווה מאז המלחמה סמל ומושג כה ברורים וכה מרכזיים, עד שקשה להבין כיצד קרה שלא תפסו" (שם, 398). פורת מסכמת: "יתכן שהגרמנים יכולים לזקוף הצלחה זו לזכותה של מערכת ההטעיה וההסוואה המעולה שפיתחו, ולשמירה הקפדנית על אסירי המחנה..." (שם, 402).

3. עמימות: סיפור חלקי של האירוע. פעיל המחתרת הציונית בהונגריה, פרץ רבס, מזכיר בספרו החדש (2001) את שמותיהם של שני הנמלטים ומתארם כ"חברי מכבי הצעיר מסלובקיה" (שם, 164). רבס זוכר בדיוק את היום שבו הגיעו הבורחים לסלובקיה, אך אינו זוכר מתי הגיע לידיו הדוח; הוא אינו זוכר גם מדוע הושהתה הפצתו במשך כשבועיים, זאת למרות שהוא מדווח כי "אני עצמי השתתפתי בשכפולו של המסמך, והשארתי לעצמי עותק אחד" (שם, 165).

דוגמה נוספת לעמימות סביב הנושא היא כי בארכיון יד ושם לא ניתן לאתר את דוח ורבה-וצלר תחת שם זה בעברית או באנגלית. הגירסה המקורית בגרמנית (M-153/20) והגירסה ההונגרית (9/510) של הדוח נמצאות בתיק שרשום עליו שמו של קסטנר, אך לא מופיעים עליו שמותיהם של ורבה ווצלר (בן-עמי 1994, 11).

לאור העובדה שמקבלי הדוח בזמן-אמת מיהרו לתרגמו לשפות רבות (הונגרית, אנגלית, איטלקית, יידיש, גרמנית), אי-תרגומו לעברית מעורר תמיהה. יהושע בן-עמי פנה ליד ושם בשאלה מדוע לא יתורגם מסמך חשוב זה גם לעברית. במכתב התשובה שקיבל נכתב: "רוב תודות על מכתבך מ-15 ביוני, 1997. באמת יהא זה חשוב לתרגם את דוח ורבה-וצלר לעברית, כפי שזה חשוב לתרגם עוד מסמכים חשובים... אנו תקווה כי יהיה לנו הכסף לכך ביום מן הימים".⁸

4. דיסקרדיטציה: המעטה בתרומתו של גיבור האירוע. אחד ההיסטוריונים שכתב על הבורחים בהרחבה בעברית הוא אריך קולקה, אסיר אושוויץ לשעבר והיסטוריון צ'כי במקור. לאחר המלחמה ראיין קולקה את הבורחים והקדיש להם מקום של כבוד בכתביו. עם

⁸ מכתב ממר יעקב לזוביק, מנהל ארכיון יד ושם, 16.6.1997.

הגיעו לישראל פעל לכך שיוכרו בחברה הישראלית. ניסיון זה לא הצליח ולא ידועות הסיבות לכך. כאשר הצטרף קולקה לצוות החוקרים של יד ושם החל לבקר את ורבה בכתביו על כך שהוא "יורד" ולא-ציוני,⁹ ועל כך שהוא מעז כניצול שואה להעביר ביקורת על המנהיגים היהודים בעת המלחמה ולאחריה. כך מסכם קולקה את מאמרו על הבריחה מאושוויץ:

סיפור קורותיהם של הנמלטים רוזנברג-ורבה, וצלר מורדוביץ ורוזין, אינו מסתיים כאן. היו לי מגעים עמם בבירקנאו ולאחר המלחמה חיפשתי אותם בצ'כוסלובקיה. לאחר שאיתרתי אותם ראיתי אותם לצורך איסוף חומר לספרי. כל הארבעה שבדיחתם והדוח שחיברו היו מאמץ משותף להזהיר ולעצור את ההשמדה, עודם בחיים. מורדוביץ שגורש בשנית לאושוויץ באוקטובר 1944 בעת מצוד בברטיסלבה, חי כיום בתל-אביב. רוזין הוא פעיל הקרן הקיימת בדיסלדורף. וצלר יצא לגמלאות בברטיסלבה ואילו שותפו לבריחה רוזנברג-ורבה היגר לאנגליה ופרסם בלונדון בשנת 1963 את גירסתו הוא לבריחה בספר איני יכול לשכוח. בספרו הוא מפחית ביותר או אף מכחיש את תרומתם של יתר הבורחים. בסוף ספרו מתקיף ורבה את הציונים ובמיוחד את נשיאה הראשון של מדינת ישראל חיים וייצמן. בהתקפותיו המאוחרות, שמניעיהן זהים, על נציגי המוסדות היהודיים בסלובקיה השפיע ורבה גם על ההיסטוריון הידוע ג'ון ס. קונואי, שקיבל בתום לב ובלא ביקורת את המידע המסולף של ורבה והשתמש בו במחקרו "דוחות עדי ראייה מוקדמים מאושוויץ". במחקר זה מותקפים גם אותם נציגים יהודים שבסיועם זכו ורבה ופליטים אחרים להצלה ולתמיכה. חלק מאנשים אלה החיים ופעילים זה למעלה מ-30 שנה בישראל הביעו את מחאתם הנמרצת על הדברים שנכתבו במחקרו של קונואי, בתקווה שדבריהם יפורסמו ויאירו את המאורעות באור הנכון (קולקה 1984, 326, ההדגשה שלי).

קולקה אינו מסביר מהו "האור הנכון" שיש לראות בו את פעילותה של המנהיגות היהודית בברטיסלבה, ומדוע אסור לניצול שואה להעביר ביקורת על תפקודה בזמן המלחמה. סיפור הבריחה נעדר עדיין מרוב ספרי הלימוד בעברית (ראו, למשל, קרן 1999 וספרי האוניברסיטה הפתוחה). תרומתו של דוח ורבה-וצלר לעצירת השילוחים של 200 אלף מיהודי בודפשט אינה מוצגת בבירור לתלמיד הישראלי. רק בשנים האחרונות, לאחר שפורסם ספרו של ורבה בארץ, אנו עדים לשינוי מסוים בייצוג הבריחה, הבורחים והדוח בספרי הלימוד בעברית. דוגמה לכך היא ספרו של ישראל גוטמן (2001) לבתי הספר, המזכיר לראשונה את הבריחה ואף מציג קטעים מן הדוח. תרגום ספריהם של באואר וגוטמן מאנגלית לעברית¹⁰ תורם תיעוד חשוב לקורא

⁹ ורבה היגר מסלובקיה לישראל ב-1958, אולם כעבור 18 חודשים היגר שוב לאנגליה ומשם לקנדה, שם הוא חי עד היום.

¹⁰ ספרם של גוטמן וברנבאום (2003), שפורסם באנגלית ב-1994 תחת הכותרת *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Gutman and Berenbaum 1994), תורגם לעברית ופורסם בהוצאת יד ושם ב-2003. ספרו של יהודה באואר, *Jews for Sale?* (Bauer 1994), תורגם לעברית ופורסם אף הוא בהוצאת יד ושם ב-2001.

העברי. אולם גם תיעוד זה בעייתי במידה מסוימת: בדומה להיסטוריונים שפעלו מעבר למסך הברזל, גם היסטוריונים ישראלים טוענים בספרים אלו כי ההתרעה על ההשמדה הצפויה ליהדות הונגריה אינה מצוינת בדוח, ומכאן משתמע כי אין היא אלא תוספת מאוחרת של הבורחים.¹¹ אולם נראה כי עיון בזיכרונותיו של אוסקר נוימן, אדריכל הדוח, מפריך טענה זו. נוימן ציין בזיכרונותיו כי הבורחים התריעו על העתיד הצפוי ליהדות הונגריה:

הנה אירע באחד הימים מאורע סנסציוני... אמנם עוד קודם לכן הגיעו לסלובקיה ידיעות על אימי מחנה אושווינצים, אבל הדברים היו מעורפלים. שכן, אי האיש שהגיע אל מחוז המוות וחזר בו? אבל באותם הימים התרחש הנס הזה. באותו יום הופיעו שני נערים יהודים ילידי סלובקיה שהוגלו ב-1942 לאושווינצים, ושאת זהותם אפשר היה לקבוע על סמך רשימות המגורים (נוסף למספר הסידורי של המחנה, המקועקע על זרועם). כרומן הרפתקאות מרתק היתה פרשת בריחתם ממחנה המוות. בדרך נס עלה בידם להתחמק משרשרת המשמר המשולשת של כלבי דם, זרקורים וצפירות אזעקה ולהגיע בדרכים עקלקלות אל הגבול הסלובקי, אל יישוב בשם צאדקה משם הוברחו לתחום סלובקיה על ידי קבוצת הצלה שפעלה בזילינה בעיר זו ניתן להם סיוע ראשון — ומחבוא. מיד הודיעו על ה"מציאה" לחבורה בברטיסלבה, וזו שלחה לזילינה את אחד מנאמני עובדיה, שירשום מפי הנערים כל אשר יאמרו. את המשימה הקשה והמסוכנת הזאת מילא השליח על הצד הטוב ביותר... וזכרון הדברים שרשם, קונטרס של ארבעים דפי מכונה, היה אחד המסמכים המזעזעים ששמעו אי פעם אוזני אדם... אבל הנערים ידעו גם לספר, כי בזמן האחרון רבה פעילות הבנייה במחנה וכי נבלי הס"ס מרבים עתה לדבר בתאוה על הסלאמי ההונגרי, העומד להגיע עוד מעט קט (Neumann 1956, 166–168, ההדגשות שלי).

יתרה מזו, כל הניסיונות של היסטוריונים ישראלים ולא-ישראלים להעניק קרדיט למחתרת הציונית או למחתרת הקומוניסטית באושוויץ, על סמך הטיעון כי הבורחים נשאו עמם נתונים שהוכנו בעבורם באושוויץ, נסתרים אף הם על ידי קרסניאנסקי, המציין בעדותו כי בידי הבורחים לא היו כל מסמכים או חפצים שהביאו עמם מהמחנה, וכי הוא כתב את הדוח "שירות מפיהם... בזכות זיכרונם המצויין" (Krasnansky 1961).

מדוע אם כן נעשה מאמץ כה גדול לייצג את הבורחים ואת סיפור הבריחה בצורה כה אנונימית, שולית ועמומה, השוללת מהם כל משקל היסטורי? יהיו מי שיסברו כי הטענה בדבר דמיון לייצוגיות הפסיכולוגית של סוד משפחתי היא מרחיקת לכת, שהרי ניתן למצוא גירסה של דוח ורבה-וצלר, גם אם לא בשפה העברית, בתצוגה של מסמכים חשובים מן השואה בכניסה לספריית יד ושם. אך האם ייצוג גלוי זה איננו אלא סיפור הקבור "מתחת לשכבות של מיתוסים לאומיים והסברים", כמילותיו של גיימס יאנג (Young 1993, 5)? ואולי זהו סוג של ייצוגיות פסיכולוגית שאיננה אלא "פעולה של השכחה המבטאת את מותו של הזיכרון" (שנהב 2003, 157)?

11 גוטמן וברנבאום 2003, 480 הערה 9; Karny 1994; Bauer 1997b, footnote 18.

ג. הפוליטיקה של הזיכרון

ייצוגו של סיפור הבריחה מאשוויץ בהיסטוריוגרפיה הישראלית משקף מחלוקת לגבי אופן תפקודה של ההנהגה היהודית בתקופת השואה. ורבה האשים את ההנהגה היהודית וטען כי לא רק הגרמנים שיטו ביהודים לפני ההליכה אל תאי הגזים, אלא גם יהודים (Vrba 1997). היסטוריונים המעזים לבחון טענה זו של ורבה — כגון מרטין גילברט (1988) וג'ון קונואי (Conway 1984) — מוזהרים לבל יתפתו לדעותיו הכריזמטיות ובכך יאבדו את אמינותם המקצועית (Fatran 1994; 1995).

התנגדותה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית לטענות כלפי ההנהגה היהודית בתקופת השואה היא רבת-שנים. בספטמבר 1963 דיווחה חנה ארנדט על משפט אייכמן לעיתון *New Yorker*. היא הטילה ספק אם אמנם רק הגרמנים הוליכו את היהודים שולל ברמאות של התיישבות במזרח. לטענתה, אם המרד בגטו ורשה הוא הסימן לגאווה היהודית של אי-הליכה כצאן לטבת, הרי חובה היה על השופטים לחקור גם את הקשר בין ההנהגה היהודית באירופה לבין חוסר ההתנגדות של היהודים למשלוחים — סוגיה הקשורה למשפט אייכמן הרבה יותר מאשר מרד הגטאות. ארנדט כינתה את המועצות היהודיות "חור שחור" בהיסטוריה היהודית, ובעקבות זאת התקיפו אותה היסטוריונים ואנשי רוח שכינוה לא ציונית, חסרת רחמים, בורה, צינית וחסרת הבנה בהיסטוריה היהודית (ראו על כך זרטל 2002). דיווחה זה של ארנדט הופיע גם בעיתון הלונדוני *Observer* ב-8 בספטמבר 1963.

ב-15 בספטמבר 1963, שבוע לאחר הופעת הדוח של ארנדט בעיתונות, התעמת עמה יעקב טלמון, היסטוריון מהאוניברסיטה העברית בירושלים, מעל דפי העיתון *Observer*. הוא טען בין השאר כי: "גברת ארנדט והתיזה שלה על הקואופרציה של היהודים היא פשוט תוצאה של טעם לא טוב". טלמון טען כי חוסר ההבנה של ארנדט בנושא ההנהגה היהודית (היודנט) הוא חלק מחוסר הבנתה "את מושג הטוטליטריות פוסט-פקטום כפי שזה נראה מדירתה במנהטן". בעודו חותם את מכתבו תוך ציון תואר הפרופסור שלו ושייכו האקדמי, כינה טלמון את ארנדט "גברת" ולא טרח ליידע את הקוראים שאובייקט ההתנצחות שלו היא אינטלקטואלית בעלת תואר דוקטור ומפעל כתיבה אדיר. אולם עובדת היותה אשה לא היתה חולשתה היחידה. אי-היותה ישראלית ומגוריה בדירה במנהטן, כך מרמז מכתבו של טלמון, מונעים ממנה את היכולת להבין את היחיד החי תחת משטר טוטליטרי.

ב-22 בספטמבר 1963 פרסם ורבה תגובה על מכתבו של טלמון בעיתון *Observer*: "למה בדיוק מתנגד פרופסור טלמון כאשר הוא כותב שהנאצים לקחו מהיהודים את הכוח להתנגד?" שאל. "יחד עם חברי, אלפרד וצ'לר מסלובקיה, הצלחתי לברוח מאשוויץ ב-7 באפריל 1944... הגשנו דוח בן 60 עמודים לד"ר נוימן, ראש הקבוצה הציונית במקום... האם היו דנרט בהונגריה סיפר ליהודים מה מחכה להם?"

במהלך השנים טען ורבה כי לו המידע שהופיע בדוח היה מגיע לאוזני הציבור היהודי הרחב, עשוי היה הדבר לסייע בארגון התנגדות (Vrba 1997). בתגובה, הוא מותקף

באופן כמעט אחיד מצד היסטוריונים הטוענים כי שום מידע, כולל מידע על המתרחש באושוויץ, לא היה מביא להתקוממות, כיוון שלא היתה דרך להטמיעו באופן פסיכולוגי בהכרת המידעיים (באואר 2001; Bauer 2001). טענה זו חוזרת שוב ושוב בכתביהם של היסטוריונים ושל פעילים מן התקופה, למשל פרץ רבס, איש המחותר הציונית בהונגריה, המודה כי הדוח "נשלח אלינו, לידיעתנו, וגם לשם הפצתו ברחבי העולם", אך נשמר בסוד. הוא מסכם:

ושוב היינו בדילמה: עד כמה לתת פרסום בקרב יהדות הונגריה לזוועות הנוראות. אחר המלחמה הותקפנו, לעתים קרובות, על שלא פרסמנו את האמת המרה בקרב הקהילות היהודיות, כאילו זה היה מחייב את המחנה הציוני הקטן יותר מאשר את ההנהגות של הקהילות. מבלי להתייחס לבעיית התקשורת, שהיתה חסומה בפנינו, ומבלי להתייחס לסיכון הביטחוני העצום שכרוך היה בהפצת המסמך ברבים, אני מעז לקבוע – על פי ניסיוני המר בסיטואציות דומות – שפרט לבהלה או דחיית האמת, הפרסום לא היה משנה את המצב ואת התייחסותם של יהודי הונגריה (רבס 2001, 165, ההדגשות שלי).

בספר אלבום אושוויץ מזכיר גוטמן (2003) את הבורחים כחסרי שם ("נמלטי אושוויץ") ומנסה להפריך את הטענות המופנות כלפי המנהיגות היהודית בהונגריה על כך שלא יידעה את היהודים על הצפוי להם. הוא פוטר את הטענות באומרו שגם כאשר הגיעו ידיעות סירבו היהודים להאמין להן וחשבו ש"להם זה לא יקרה":

יהודי הונגריה לא היו מודעים כלל לסכנה האורבת להם. רק ידיעות מקוטעות על הקורה ליהודי אירופה הנשלטת בידי הנאצים הגיעו לרוב לבודפשט ונתקבלו לרוב באי אמון. יהודי הונגריה סברו שלהם זה לא יקרה, ושמו מבטחם בארץ שהיתה ארצם ובה עשו את שנות המלחמה. פליטים עדים לגירושים בארצות השכנות ונמלטי אושוויץ העבירו ידיעות מפורטות על הנעשה לרשויות יהודיות בהונגריה. השאלה הטעונה שהועלתה פעמים רבות היא מדוע המנהיגות היהודית לא שיתפה את היישובים היהודיים במידע שהגיע אליה ונמנעה מלהזהירם. מצד שני נמסר בידי צעירים, אנשי תנועות הנוער, שבהגיעם עם בשורות האימה לישובים המרוחקים נתקבלו בענינות וכאי אמון (ההדגשות שלי, שם, 40).

קריאה בהיסטוריוגרפיה הישראלית מגלה אפוא תיזה מוצקה וכמעט בלתי מאתגרת המסבירה מדוע אי-הפצת הדוח איננה סוגיה בעייתית: "בעייתם המרכזית של יהודי הונגריה בתקופת הגירוש איננה חוסר המידע אלא אי-הרצון לקבל את העובדה שגירוש לפולין פירושו מוות. לכן מוכנים היו גם להאמין, בקלות כה רבה, לסיפורי ההטעיה של הגרמנים" (באואר 1983, 138).

אך האומנם סיפורי ההטעיה באו רק מצד הגרמנים? חתן פרס נובל לספרות, ניצול השואה היהודי-הונגרי אימרה קרטס (2002, 44), מספר בעניין זה: ארגון מסוים, שנקרא "המועצה היהודית", שאת חבריה אפשר היה להכיר לפי הסרט שעל

זרועם, אמרו, שבמוקדם או במאוחר, מרצון או מאונס, בלאו הכי יעבירו את כל האנשים מבית החרושת ללבנים לגרמניה, ולמתנדבים הראשונים ימצא מקום טוב יותר. נוסף על כך גם הם ייהנו מהיתרון שבקרון ייסעו רק שישים איש, ואילו אחר כך יצטרכו להיכנס אליו לפחות שמונים, בגלל המחסור ברכבות, כפי שהסבירו לכולם. לכן, באמת לא היה הרבה מה להתלבט, גם אני חשבתי ככה.

פרסום ספרו של ורבה בעברית מאפשר לקורא הישראלי לבחון מחדש את התפיסה ההיסטורית השיפוטית שלפיה "את הניצולים 'אפשר' ואף 'צריך' להבין אך אין צורך להביא את עדויותיהם בחשבון" (באואר אצל שקד 2001, 67). אולם, מאז שנות התשעים – אולי בעקבות תהיות של מכחישי שואה שונים על זהות הבורחים (Butz 1975; Faurisson 1986) – זוכה סיפור הבריחה לאזכורים רבים יותר וורבה מוזכר בשמו. עם זאת, זיכרונותיו עדיין אינם מתקבלים כעדות אמינה, והקורא המתעניין בבריחה מופנה בדרך כלל לזיכרונותיו של נוימן, המתוארים על ידי החוקרים כאמינים ביותר (פטרן 1994). פקוקם של היסטוריונים באמינות סיפורו של ורבה תמוה. אחרי הכל, מעטים הם ספרי העדות שפורסמו בהוצאת יד ושם, שכל המסופר בהם ניתן לאימות מדוקדק. בריחתו של ורבה היא עובדה. הסתרת הדוח באביב 1944 על ידי כמה מן המנהיגים היהודים, תהא כוונתם אשר תהא, גם היא עובדה שקשה להסתירה. כיצד התמודדו ההיסטוריונים עם עובדות בעייתיות אלו?

קיימים כמה מקרים שעל פיהם ניתן ללמוד על הקשר בין עמדתם הביקורתית של מושאי הדיון לבין שאלת ייצוגם. כך, למשל, האם יש קשר בין השקפותיו הלא-ציוניות של מארק אדלמן, מפקד הבונד בגטו ורשה, לבין העובדה שספרו תורגם לעברית ופורסם לראשונה בישראל רק ב-2001, אף כי נכתב עוד ב-1946? האם אך מקרה הוא שספרה של חנה ארנדט פורסם בעברית רק בשנת 2000, אף כי נכתב ב-1963? ומדוע לא פורסם עד היום בישראל ספרו המונומנטלי של ראול הילברג על חורבן יהדות אירופה, שראה אור באנגלית ב-1961?¹²

לסיפור הבריחה יש קשר ישיר אך מורכב למנהיגי יהדות סלובקיה והונגריה. תפקודן של קהילות אלו מתועד בדרך כלל על פי זיכרונות מנהיגיהן ששרדו או ברחו. ליוויה רוטקירכן (Rothkirchen 1998, 644) אינה רואה כל פגם בצורת ייצוג זו, כפי שהיא מסבירה: "למרבה המזל, רוב מנהיגות סלובקיה שרדה את השואה, וכך בנוסף לתרומתם הרבה בהעברת מידע לעולם החופשי, הם כתבו את זיכרונותיהם". ורבה קורא תיגר על הנטייה לייחס חשיבות יתר לזיכרונותיהם של המנהיגים ששרדו. "מי מאתנו היסטוריון טוב יותר", הוא שואל את ההיסטוריונים, "אלה אשר ראו את הנאצים בפעולתם באושוויץ, או אלה מאתנו שלא היה להם ניסיון ישיר עמם?" (Vrba 1998, 59). ורבה מוסיף ושואל: האם

¹² פרק מספרו של הילברג תורגם לעברית ופורסם בגיליון 21 של תיאוריה וביקורת, ראו הילברג 2002; שניידר 2002; שניידר ולוי 2002.

נכון לכנות את השיחות שהתנהלו בין הגרמנים לבין הוועדה לעזרה ולהצלה בשם הניטרלי והמרגיע "משא ומתן"? הרי הילברג הגדיר את הקשר הזה "שיתוף פעולה", ובלשונה של ארנדט היתה זו "קואופרציה". לדברי ורבה,

כאשר הנאצים נכנסו ל"משא ומתן" עם המועצה היהודית בכרטיסלבה או בכודפסט, היה זה אך ורק למען מטרה אחת — לשדוד את היהודים מהר ככל האפשר מרכושם האישי, לגרום להם להכין את רשימות המגורשים ללא כל בעיות, ולהרוג את המשולחים ביעילות וברוך כלכלית ברגע שהגיעו לאושוויץ, כאשר סוד ההשמדה נשמר (שם, 91).

בתגובה על פרסום ספרו של ורבה בעברית ב־1998 ועל הענקת תואר דוקטור כבוד מטעם אוניברסיטת חיפה, פרסמה ב־2001 קבוצה של חוקרי שואה בכירים — באואר, יבלונקה, ילינק, פטרן ורוטקירכן — ספר שכותרתו מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה 1942–1944. את המבוא לספר כתב גיורא עמיר, ובו הוא מציין כי הכותבים משלמים חוב של כבוד לקבוצת העבודה. במבוא הוא מתעמת עם ורבה במילים קשות:

את "קבוצת העבודה" הושיבו מלעזים שונים על ספסל הנאשמים; פסאודו-היסטוריונים והיסטוריונים העלו טענות של שיתוף פעולה עם שליחי הנאצים, הסתרת האמת מהמוני בית ישראל בסלובקיה ובהונגריה. לטענתם, אלמלא כך, יכלו רבים להציל עצמם משיגורם להשמדה בפולין. אשמת-שווא זו איננה נכונה עובדתית, לפחות באשר ליהודי סלובקיה; היא מתעלמת ממצבם של היהודים בסלובקיה והונגריה ב־1944, מתנאייה הטופוגרפיים של הונגריה, מנחישותם של העוזרים המקומיים "לסיים את המלאכה" והיא חסרת בסיס עובדתי כלשהו. למרבה הצער, היא אף זכתה לקבל "הכשר" בהענקת תואר דוקטור-כבוד של אוניברסיטת חיפה לראש המלעזים, פטר ורבה [הטעות במקור!]. גבורתו של האיש, אשר, יחד עם אלפרד וצלר המנוח, היה מראשוני הבורחים מאושוויץ, אינה מוטלת בספק. ברם, הכתרת עצמו כמי שמבין ומסוגל — בשם עצם היותו אסיר אושוויץ שניחן בגבורה אישית והצליח להימלט — לשפוט את אלו שעשו במלאכת-הקודש של הצלה, תוך הטלת אשמות-שווא בהם, מעיקה עלינו, יוצאי צ'כוסלובקיה... אנו, יוצאי סלובקיה שחוו את הדברים על בשרם, איננו מתייחסים להאשמותיו של ורבה בשוויון נפש. ההיסטוריה, על כל נוראותיה, היא סיפור... אנו איננו מספרים "רק" היסטוריה, אנו מספרים זיכרונות וחוויות מכלי ראשון; אלה חוויות וזיכרונות שלנו. יש לנו עמדה ברורה בעניין זה... (באואר ואחרים 2001, 10–12).

סוף דבר

בראשית 2001 ביקרתי במוזיאון השואה בווינגטון וחיפשתי אחר ספרו של ורבה בחנות הספרים שם. הספר לא היה בנמצא. פניתי אל התצוגה במוזיאון כדי לבחון כיצד מיוצג שם סיפור הבריחה מאושוויץ. הוא כמעט אינו מיוצג. ליד תיאור הרמפה באושוויץ מובא

ציטוט של ורבה המדגיש כי הרכבות הגיעו באופן שוטף. לצד שמו מוסבר באותיות קטנות כי הדברים נאמרו מפי רודולף ורבה, שברח מאושוויץ באפריל 1944. חזרתי אל חנות הספרים ושאלתי את המוכר אם ספרו של ורבה מוכר לו. הוא השיב בשלילה. בחיפושו במחשב העלה כי הספר הופיע לאחרונה בחנותו ב-1994. "אולי הפסיקו להוציא אותו לאור", אמר לי, בניסיון למצוא הסבר. במרכז התצוגה בחנות הספרים נמצא ספרו של יהודה באואר, *Rethinking the Holocaust* (Bauer 2001). מיהרתי לקנות את הספר החדש ומיד התיישבתי לקרוא בו. נוכחתי לגלות כי במבט המחודש של באואר על השואה מקבל ורבה מקום מרכזי ומכובד בדיון בפרק העשירי, המוקדש כולו לניסיונות ההצלה ולפרוטוקולים של אושוויץ. אולם יחס הכבוד נראה מאולץ ומכביד: לאורך עשרת העמודים העוסקים בסיפור הבריחה מתואר ורבה כ"ניצול מריר מאושוויץ" (שם, 230), "לא אמין" (שם), "ממורמר וכעוס" (שם, 235), בעל "האשמות חסרות בסיס" [כלפי קבוצת העבודה] (שם, 237), "מוצף ייאוש ומרירות" (שם, 239). אולם, האם אלי ויזל מריר או סובייקטיבי פחות בכותבו: "נלקחנו לאושוויץ כשבועיים לפני פלישת בעלות הברית ולא ידענו שאושוויץ קיימת... [מדוע] כולם ידעו, פרט לקורבנות?" (Nicolls 1993, 353).

נספח

להלן שני מכתבים שנכתבו לאחר פרסום ספרו של רודולף ורבה בעברית:
* מכתב מיהודה באואר אל מתרגם הספר, יהושע בן-עמי, מ-11 במארס 1999:

מר בן-עמי הנכבד,

תודה לך על ספרו של ורבה והתכתובת המצורפת.

אני כמובן מכיר את הספר. הוא תעודה חשובה בזכות עצמה, ורודולף ורבה הוא בעיני אחד מגיבוריה היהודיים של השואה. לכן גם אני השתדלתי — ונכשלתי — לשכנע את האוניברסיטה העברית להעניק לו תואר דוקטור כבוד, והשתדלתי — והצלחתי — לפעול באוניברסיטת חיפה לעשות אותו דבר. הספר איננו ספר זיכרונות במובן המקובל של המילה. יש בו תמלילים של שיחות שכמובן לא ייתכן שהם מדויקים, ויש בו אלמנטים של סיפור מיד שנייה שאינם בהכרח תואמים את המציאות. כל מה שהוא מספר על עצמו ועל פעולותיו, לעומת זאת, הוא לא רק אמת לאמיתה, אלא תעודה היסטורית בעלת חשיבות. אני באמת מצר על כך שיד ושם לא פרסם את הספר בעברית. מצד אחד, כל ההתקפה הפרועה שלו על קסטנר ועל ההנהגה המחתרנית הסלובקית היא א-היסטורית ופשוט מוטעית מיסודה, לכן אני שמח ששמו של יד ושם אינו עליו. אתה מבין מזה שאני חצוי בגישתי. גישתי זו הבאתי בפני ציבור במאמר בכתב-העת הגרמני... לאחר שוורבה המכיר אותי אישית, תקף אותי ואת דעותי. הערצתי את ורבה — הערצה אמיתית — מהולה לכן בהתנגדות רבה להגיגים בעניינים היסטוריים בהם הוא סבור שהוא מבין, ואינני בטוח שהוא צודק בכך.

בברכה, יהודה באואר

* מכתב ממהנדס תוכנה ישראלי בן 27 (שמו שמור אצל המחברת) שנשלח בדואר אלקטרוני לרודולף ורבה ב-2 באוקטובר 2001:

פרופסור ורבה היקר,

הרשה לי להתחיל את מכתבי בדברים הבאים: מכל הספרים שקראתי עד כה, ספרך על השואה השאיר בי הרושם החזק ביותר. לעולם לא אשכח את המסופר בו. הספר גרם לי לשינוי באופן החשיבה ובאופן שבו אני רואה את ההיסטוריה של עמי. הוא העלה בי מחשבות רבות ונוגות על... הגישה המגויסת לשואה אשר עדיין קיימת בישראל.

אני בן 27, מהנדס תוכנה. קראתי הרבה ספרים הקשורים להיסטוריה של אירופה מאז נפלאון. אני חייב לומר שעד כה היתה לי נטייה להימנע מהעיסוק בנושא השואה. לא יכולתי להביא את עצמי לקרוא על זוועות שהן מעבר ליכולת ההבנה שלי. ספרך הוא יוצא דופן בתחום זה. אין זו רק יצירת מופת ספרותית. ייחודו של הספר הוא בכך שאין הוא מתמקד בזוועות לשמן, כדרכם של ספרים רבים, אלא באמצעי ההטעיה השונים שהשתמשו בהם הנאצים, כדי להוביל מיליוני יהודים, עם מעט מאוד התנגדות, לתאי הגזים. אני סבור כי התייחסותך למימד הכלכלי של השואה (אם אפשר לומר כך) אפשרה לי לנסות ולהבין לא רק את אופן ביצוע הרצח ההמוני אלא גם את מניעיו... אם מישוהו צריך לקרוא רק ספר אחד על השואה — הרי זהו הספר הזה. אני סבור שחובה על כל תלמיד בבית ספר לקרוא ספר זה, אבל אני מספק אם רשויות החינוך אמנם יאפשרו זאת... סליחה על הטעויות באנגלית — אך אני הייתי חייב לשלוח לך מכתב זה מיד עם סיום קריאת הספר... אני מאחל לך שנים רבות של בריאות. אני מקווה שתמשיך באומץ לבך להביא את המסר שלך לאלו המתעניינים באמת.

ביבליוגרפיה

- אדלמן, מארק, 2001. הגטו הולחם: צעירי הבונד בגטו ורשה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
 ארנדט, חנה, 2000. אייכמן בירושלים: דוח על הבנאליות של הרוע, כבל, תל-אביב.
 באואר, יהודה, 1982. השואה: היבטים היסטוריים, ספרית פועלים, תל-אביב.
 ———, 1983. תגובות בעת השואה: ניסיונות עמידה, התנגדות והצלה, משרד הביטחון, האוניברסיטה המשודרת, תל-אביב.
 ———, 2001. יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים, 1933–1945, תרגמה מאנגלית כרמית גיא, יד ושם, ירושלים.
 באואר, יהודה, חנה יבלונקה, ישעיהו ילינק, גילה פטרן וליוויה רוטקירכן, 2001. מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה 1942–1944, מערכת, קיבוץ דליה.
 בן-עמי, יהושע, 1994. השתיקה: מדוע לא פורסם המידע על אושוויץ במועד? הוצאה פרטית, הרצליה.
 גוטמן, ישראל, 2001. העולם והיהודים בדורות האחרונים, חלק ב, כרך 2, שואה וזיכרון, מרכז זלמן שזר ויד ושם, ירושלים.

- גוטמן, ישראל, ומיכאל ברנבאום (ערכו), 2003. אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, תרגמה איה ברזיר, יד ושם, ירושלים.
- גוטמן, ישראל, ובלה גוטרמן (ערכו), 2003. אלבום אושוויץ: סיפורו של טרנספורט, יד ושם, ירושלים.
- גוטמן, ישראל, וחיים שצקר, 1984. השואה ומשמעותה, מרכז זלמן שזר, ירושלים.
- גילברט, מרטין, 1988. אושוויץ ובעלות הברית, עם עובד, תל-אביב.
- הילברג, ראול, 2002. "הגדרה מתוקף צו", תיאוריה וביקורת 21 (סתיו): 35–46.
- ויץ, יחיעם, 1995. האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, כתר, ירושלים.
- ורבה, רודולף, 1998. ברחתי מאושוויץ, זמורה ביתן ואוניברסיטת חיפה, חיפה.
- זרטל, עדית, 2002. האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון פוליטיקה, דביר, אור יהודה.
- יבלונקה, חנה, 2000. מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, ידיעות אחרונות וספרי חמד, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- לינג, ישעיהו, 1998. "גיבור שנעשה שנוי במחלוקת, מכתב למערכת", הארץ, 21.6.1998.
- לוי, פרימו, 1986. השוקעים והניצולים, עם עובד, תל-אביב.
- נורה, פייר, 1993. "בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום" זמנים 45: 4–19.
- פורת, דינה, 1986. הנהגה במלכוד: היישוב נוכח השואה 1942–1945, עם עובד, תל-אביב.
- פטרן, גילה, 1994. האם מאבק על הישרדות: הנהגת יהודי סלובקיה בשואה 1938–1944, מורשת, תל-אביב.
- פטרן, גילה, ואחרים, 1998. "למען הצדק ההיסטורי, מכתב למערכת", ידיעות אחרונות, 2.6.1998.
- קולקה, אריך, 1984. "בריתת אסירים יהודים ממחנה אושוויץ-בירקנאו ומאמציהם לעצור את ההשמדה", מחנות הריכוז הנאציים, ערך ישראל גוטמן, יד ושם, ירושלים, עמ' 313–326.
- קרטס, אימרה, 2002. ללא גורל, עם עובד, תל-אביב.
- קרן, נילי, 1999. שואה: מסע אל הזיכרון, ספרי תל-אביב, תל-אביב.
- רבס, פרץ, 2001. מול נחשולי הרוע, מערכת, קיבוץ דליה.
- שניידר, נתן, 2002. "ראול הילברג: השמדת יהודי אירופה", תיאוריה וביקורת 21 (סתיו): 21–27.
- שניידר, נתן, ודניאל ולוי, 2002. "שיחה עם ראול הילברג על הפוליטיקה של הזיכרון", תיאוריה וביקורת 21 (סתיו): 28–46.
- שקד, מיכל, 2001. "ההיסטוריה בבית המשפט ובית המשפט בהיסטוריה: פסקי הדין במשפט קסטנר והנרטיבים של הזיכרון", אלפיים 20: 36–80.
- תמיר, שמואל, 2002. בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה, זמורה ביתן, תל-אביב.
- שנהב, יהודה, 2003. היהודים-הערבים: לאומיות, דת אתניות, עם עובד, תל-אביב.
- Bauer, Yehuda, 1994. *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*. New Haven: Yale University Press.
- , 1997a. *Conclusion: The Holocaust in Hungary: Was Rescue Possible?* New York: Berg.
- , 1997b. "Anmerkungen zum 'Auschwitz-Bericht' von Rudolf Vrba," *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 45: 297–307.

- , 1998a. "Gizi Fleischmann," in *Women in the Holocaust*, ed. Dalia Ofer and Lenore J. Weitzman. New Haven, CT.: Yale University Press, pp. 253–264.
- , 1998b. "The Past that will not Go Away," in *The Holocaust and History: The Known, The Unknown, The Disputed and The Reexamined*, ed. Michael Berenbaum and Abraham J. Peck. Bloomington: Indiana University Press, pp. 12–22.
- , 2001. *Rethinking the Holocaust*. New Haven and London: Yale University Press.
- Braham, Randolph L., 2000. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press.
- Brown-Smith, Naima, 1998. "Family Secrets," *Journal of Family Issues* 19 (1): 20–42.
- Butz, Arthur R., 1975. *The Hoax of the Twentieth Century*. Richmond: Historical Review Press.
- Conway, John S., 1984. "The First Report about Auschwitz," *Simon Wiesenthal Center Annual* 1: 133–151.
- Erickson, P., 1979. "The Role of Secrecy in Complex Organizations," *Cornell Journal of Social Relations* 114: 121–138.
- Fatran, Gila, 1994. "The 'Working Group'," *Holocaust and Genocide Studies* 8 (2): 164–210.
- , 1995. "Letters to the Editor: Response," *Holocaust and Genocide Studies* 9 (2): 272–276.
- Faurisson, Robert, 1986. "How the British Obtained the Confessions of Rudolf Hoss," *Journal of Historical Review* 7 (4): 389–401.
- Freudiger, Fulop von, 1986. "Five Months," in *The Tragedy of the Hungarian Jewry: Essays, Documents, Depositions*, ed. Randolph L. Braham. New York: Columbia University Press, pp. 237–294.
- Gutman, Yisrael, and Michael Berenbaum, 1994. *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press.
- Karny, M., 1994. "The Vrba and Wetzler Report," in *Anatomy of the Auschwitz death camp*, ed. I. Gutman and M. Berenbaum. Bloomington: Indiana University Press, pp. 553–568.
- Klein, George, 1989. *Pieta: Mitleid Compassion Agape Caritas*. Cambridge, MA.: MIT Press.
- Krasnansky, Oscar, 1961. *A Declaration under Oath*. Cologne: Israel Consulate.
- Kulka, Erich, 1968. "Five Escapes from Auschwitz," in *They Fought Back*, ed. Yuri Suhl. New York: Crown Publishers, pp. 212–237.
- , 1986. *Escape from Auchwitz*. Mass.: Bergin nd Garvey Publishers.
- Lipstadt, Deborah Esther, 1986. *Beyond Belief: the American Press and the Coming of the Holocaust, 1933–1945*. New York: Free Press.
- Neumann, Oscar, 1956. *Im Schatten des Todes: ein Tatsachenbericht vom Schicksalskampf des slowekischen Judentums*. Tel-Aviv: Olamenu.
- Nicolls, W., 1993. *Christian Anti-Semitism: A History of Hate*. New Jersey: Northvale.

- Rothkirchen, Livia, 1998. "Czech and Slovak Wartime Jewish Leadership: Variants in Strategy and Tactics," in *The Holocaust and History: The Known, The Unknown, The Disputed and The Reexamined*, ed. Michael Berenbaum and Abraham J. Peck. Bloomington: Indiana University Press, pp. 629–646.
- Sakmyster, Thomas L., 1994. *Hungary's Admiral on Horseback: Miklos Horthy, 1918–1944*. New York: Columbia University Press.
- Soros, Tivodor, 2000. *Maskerado: Dancing around Death in Nazi Hungary*. Edingburgh: Canongate Books.
- Swiebocki, Henryk, 1997. *London has been Informed: Reports by Auschwitz Escapees*. Oswiecim: Auschwitz-Birkenau State Museum.
- Tschuy, Theo, 2000. *Dangerous Diplomacy: The Story of Carl Lutz, Rescuer of 62,000 Hungarian Jews*. Grand Rapids, ML.: William B. Eerdmans Publishing.
- Vrba, Rudolf, 1998. "The Preparations for the Holocaust in Hungary: An Eyewitness Account," in *The Nazis' Last Victims: The Holocaust in Hungary*, ed. Randolph L. Braham and Scott Miller. Detroit: Wayne State University Press, pp. 55–101.
- Vrba, Rudolf, and Alan Bestic, 1963. *I Cannot Forgive*. London: Siedgwick and Jackson and Anthony Gibbs and Phillips.
- , 1964. *I Cannot Forgive*. New York: Bantam Books.
- Wineburg, Sam, 1991. "On the Reading of Historical Texts: Notes on the Breach between School and Academy," *American Educational Research Journal* 28: 495–519.
- Young, James, 1993. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press.